

POTEBNJA, LANGAGE, PENSÉE /

Ed. par P. Seriot, M. Schoenenberge

Lausanne : Université de Lausanne, 2016.— 216 p.

Збірник під назвою «Потебня, мовлення, мислення» (французькою мовою) видано в Лозаннському університеті (Швейцарія) за матеріалами наукового колоквиуму, що відбувся в червні 2013 р.

У «Презентації» (с. 1–2), підготовленій відомим швейцарським славістом П. Серіо, зазначено, що обмін думками виявив «велике багатство, а історія і порівняльна лінгвістична епістеміологія сприяли ознайомленню зі східноєвропейськими поглядами на мову франкомовного інтелектуального простору» (с. 1). Відзначаються насамперед семіотичні підходи О. О. Потебні та його тріада *зовнішня форма — внутрішня форма — зміст*, що називається основною віхою особливої інтерпретації Гумбольдта в Росії. Основною ж метою колоквиуму було обговорення лінгвістами, філософами й фахівцями з семіотики наукових зрушень XIX–XX ст., знання яких необхідне для кращого розуміння сучасності, а в цьому контексті чільне місце посідають Центральна і Східна Європа.

Перша стаття — «Дієслово в останній частині “Записок по русской грамматике” Олександра Потебні», написана представником Тулузького університету ім. Ж. Жореса (Франція) Р. Комте, дослідником граматики слов’янських мов (с. 3–23). Вона ґрунтується на двох останніх томах зазначеної праці, яку французький русист вважає важливішою частиною наукової спадщини О. О. Потебні порівняно з книгою «Мысль и язык». Він пояснює це тим, що перші два томи «Записок» є переважно теоретичними, тоді як в останньому вочевидь простежується зв’язок з реальними мовними фактами, які стосуються російського дієслова, а йому тогочасні лінгвісти-слов’янофіли надавали особливого значення.

О. Дмитрієв (Москва) в сюжеті під назвою «Філософія романтизму й позитивізму в спадщині Потебні: російський та український контекст» (с. 25–46) зазначає, що праці вченого від 20-х рр. минулого століття вивчалися в контексті «української інтелектуальної традиції» (статті І. Айзенштока й Л. Білецького, монографія К. Чеховича). Особливий інтерес становлять дослідження останніх десятиліть (Ю. Шевельова, А. Даниленка, С. Вакулєнка). Особливість ідей О. Потебні, що датуються 1860–1880 рр., коли в гуманітарних науках відбувався перехід

від романтизму до позитивізму, можна усвідомити лише з урахуванням нової інтерпретації його праць у післяреволюційний період, зумовленої насамперед історичними обставинами та подальшим розвитком науки.

Італійська славістка Д. Феррарі Браво з Пізанського університету в статті «Семіотичне значення концепту ‘форма’. Потебня et alii» (с. 47–59) розглядає згадану вище «тріаду», в якій форма є головним елементом слова, художнього твору і фольклору, порівнює концепції О. О. Потебні (а також близькі в семіологічному розумінні погляди О. Веселовського, В. Проппа і П. Флоренського) і Ф. де Сосюра, проводить, зокрема, паралелі між такими поняттями, як «внутрішня форма» і «мовлення», «готова (стала) форма» і «мова». Обидва значення концепту «форма» тлумачаться як семіотичні категорії: з одного боку, слово є *знаком*, а з другого боку, йдеться про *канон*, що належить до мови. Розглядаються також онтологічні аспекти мовного знака.

У статті В. Фещенка (Інститут мовознавства, Москва) «Форма і зміст як війна і мир (російська філософія мови після Потебні)» (с. 61–78) аналізуються в історичному плані погляди російських мовознавців і філософів на співвідношення між формою і змістом. Праці О. Потебні віднесено до «мирного» періоду, позначеного гармонічним поєднанням цих категорій, тоді як наступний період, а саме діяльність представників формальної школи (В. Шкловського, Б. Ейхенбаума), прирівнюється до «війни» між «змістизмом» і «формалізмом», унаслідок якої пріоритетним став формальний напрям, представлений іменами А. Белого, С. Аскольдова, Г. Шпета, Б. Енгельгардта, В. Волошинова, І. Плотникова, В. Виноградова.

У цікавій публікації П. Флака (Карлів університет, Прага) «Андрій Бєлий як читач Потебні: неокантіанська віха в поетичному підході до мови в Росії» (с. 79–92) робиться порівняльний аналіз впливу на наукові підходи до мови в Росії початку XX ст. філософських концепцій О. Потебні і послідовників теорії І. Канта (М. Р. Коен, Г. Рікерт, В. Віндельбанд). Розглядається рецензія на працю О. Потебні «Мысль и язык», опублікована поетом-символістом у 1910 р. За висновками автора статті, поетика Андрія Белого й тогочасна теорія літератури в Росії є ознаками

переходу від психологізму О. Потебні до формальної теорії мови й структуралізму.

Чеський славіст Т. Гланц (Цюрих) у статті «Вони протиставили себе всім». Статут мислення Потебні з погляду Якобсона» (с. 93–104) розмірковує над оцінюванням потебнянських текстів у працях Р. Якобсона, використовуваними ним методами для «підпорядкування доробку попередників своїм особистим намірам». Неоднозначне ставлення знаного російсько-американського філолога до «інтелектуальної творчості» О. Потебні виявилось як у відвертій критиці, так і у визнанні ролі останнього у становленні формального методу в науці.

Л. Гоготішвілі (Інститут філософії, Академія наук, Москва) у своєму дослідженні «Бахтінська іманентно-діалогічна внутрішня форма як альтернатива гумбольдтіанським і потебнянським підходам» (с. 105–110) констатує значну роль ідей В. фон Гумбольдта і О. Потебні у формуванні «дискусійного поля» в російських гуманітарних науках початку ХХ ст. Авторка аналізує тлумачення філософом і культурологом М. Бахтіним їхніх поглядів на внутрішню форму, «енергетичний» аспект мови, співвідношення між мисленням, мовою і міфом, а також між поезією і прозою. У цьому плані релевантною є, зокрема, бахтінська теза про принципову релятивність будь-якої мови як загалом, так і всіх її мовленнєвих різновидів, а це обґрунтовує наявність таких внутрішніх форм, які дозволяють по-різному комбінувати іманентно властиві словолуванню «точки говоріння» і в такий спосіб долають релятивізм мови силами самого релятивізму, створюючи новий тип адекватності, що не має аналогів у минулому.

Дискусійний характер має також стаття Л. Гелера (Лозанна; Париж) «Гасмниці четвертого елемента, або Компоненти знака за Потебнею. Проблема матеріалу в мистецтві» (с. 111–120). Її автор уважає доцільним наближення потебнянської моделі «слово \approx знак \approx художній твір» до концепції російських формалістів, що ґрунтується на чотирьох елементах. Різницю становить «матеріал», який фактично так само враховується О. Потебнею. Отже, основна ідея автора полягає в тому, що модель О. Потебні складається насправді не з трьох, а з чотирьох компонентів, оскільки зовнішня форма реалізується в певному матеріалі, що має, до того ж, певне смислове навантаження, і в такому разі можна констатувати майже повний збіг такої четверичної схеми з семіотичною моделлю Л. Сьємслева і, певною мірою, з нарратологічною моделлю формалістів. Що ж до двокомпонентної моделі Ф. де Сосюра, то її можна вивести з такої самої схеми шляхом редукції. За таких умов загальна (спільна) структура матиме перевагу, зумовлену можливістю зіставлення різних концепцій знака, а також твору в розумінні (того самого) знака.

І. Пільщикова (Таллінн; Москва) в сюжеті «Внутрішня форма слова в інтерпретації російських формалістів (Опояз, МЛК, ГАХН)» (с. 121–142) розмірковує про розвиток ідей Потебні у працях московських і петроградських представників формального напрямку (Товариства з вивчення поетичної мови, Московського лінгвістичного гуртка та Державної академії художніх наук). У 1924 р. у Петрограді було видано книгу Т. Райнова (філософа й літературознавця) «Александр Афанасьевич Потебня», в рецензії на яку відомий літератор Ю. Тинянов назвав О. Потебню «ім'ям величезного значення як у царині лінгвістики, так і в царині теорії літератури»; тому жодна нова течія в одній з цих галузей не оминає його, а виходить з нього або так чи інакше визначає своє ставлення до нього. Водночас, як зауважив рецензент, у монографії не знайшло висвітлення питання про внутрішню форму, що є ключовим у літературній теорії Потебні. Ще раніше інший представник петроградської філологічної школи — В. Шкловський — у статті «Потебня», опублікованій 1919 р., прокоментував основні положення праці «Мысль и язык», загалом прийнявши базову паралель між внутрішньою формою слова у прозі й образом у поезії. Варто згадати також В. Жирмунського, який 1921 р. писав про те, що головним у спадщині Потебні є метод, розроблений на основі зближення поезії з лінгвістикою, і це робить його основоположником лінгвістичної поезії.

«Мысль и язык» О. О. Потебні як можливий відгук на філологічні дослідження М. Т. Костиря (1818–1853) — таку оригінальну назву має розвідка М. Шененбергер з Лозанського університету (с. 143–158), в якій висувається відповідна гіпотеза, оскільки йдеться про праці вченого, який був викладачем теорії та історії російської літератури в Харківському університеті під час навчання в ньому молодого Олександра Потебні. Зіставлення докторської дисертації М. Костиря «Предмет, метод и цель филологического изучения русского языка», виданої 1850 р., з текстом книги «Мысль и язык» уможливило виокремлення низки спільних тем, як-от: предмет і мета філології, природа походження мови, роль і місце філософії (насамперед Гумбольдта) і психології у мовознавстві. Попри численні відмінності між поглядами двох авторів припускається думка, сформульована автором статті в її назві.

Інший укладач збірника — згаданий вище П. Серіо — свою проблемну статтю назвав «Матеріалізм чи менталізм? Постмарксистська дискусія про Потебню (30–40-і рр.)» (с. 159–184). Цікавим видається авторське порівняння змісту названої дискусії в радянському мовознавчому середовищі періоду, означеного як «темний», із поглядами тогочасних французьких дослідників психолінгвістичного й антиструктуралістського спрямування. Радянське мовознавство тих часів, у якому домінували ідеї М. Марра й

відкидалися, зокрема, основоположні ідеї І. Канта, у будь-якому випадку становить інтерес завдяки тому, що в ньому основна увага була спрямована на проблему співвідношення між природознавчими й гуманітарними науками (або «науками про дух»). За таких умов суто матеріалістичний підхід до ідей О. Потебні дозволяє, на думку автора статті, визначити місце менталізму в його складних відносинах з матеріалізмом і гуманітарними науками сталінської доби й підтримати «підозру» стосовно того, що історичний матеріалізм може співіснувати з ідеалізмом.

Доробок українських мовознавців представлено у збірнику статтею С. Вакуленка (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди) — «Запозичене Потебнею від Лацаруса — спроба з'ясування» (с. 185–202). Автор наголошує на очевидному впливі В. фон Гумбольдта на лінгвістичну теорію О. Потебні, відводячи «посередницьку» роль у цьому інтерпретуванню Гумбольдта Г. Штейнталем (хоча йдеться про незалежність Потебні і Штейнталю), але водночас відстоює думку про те, що визначення внутрішньої форми слова в Потебні (попри його посилення лише на Гумбольдта) йде насамперед не від Штейнталю, а від М. Лацаруса (німецького вченого-психолога й письменника ХІХ ст.), колеги й друга Штейнталю; до того ж вплив Лацаруса на Потебню не був, за словами автора статті, предметом «серйозних досліджень». Однак у Потебні простежується, за С. Вакуленком, полеміка з Лацарусом, яка стосується внутрішньої форми ониматопейчних слів і ролі поетичного символізму в мовному розвитку.

Нарешті, С. Зенкін (Російський державний гуманітарний університет, Москва) у розвідці «Критика Потебні в працях Бориса Енгельгардта» (с. 203–214), посилаючись на статтю названого російського філолога, а саме «Лингвистическая теория Потебни в ее отношении к истории литературы» і «Теория словесности в лингвистической системе Потебни», написані на початку 1920-х рр., але видані лише 2005 р., акцентує увагу на розрізненні в нього категорій мислення і пізнання, що їх ототожнював О. Потебня. Аналізуючи базові принципи потебнянської теорії з погляду завдань літературознавства, автор критичних статей закладає основи власної теорії словесної творчості. Так, дихотомічне співвідношення названих категорій виявляється в тому, що поезія становить форму мислення, але не має пізнавального характеру. Історична цінність праць Б. Енгельгардта зумовлена тим, що вони є доказом актуальності ідей Потебні не тільки в контексті дискусій 20-х рр. минулого століття, а й у загальнотеоретичному плані як окреслення важливих проблем літературної теорії, які й досі є предметом наукового аналізу.

Отже, рецензований збірник свідчить як про увагу, що їй приділяють науковій спадщині видатного вітчизняного мовознавця, так і про незмінну важливість його ідей для сучасної науки про мову. Праця становить безперечний інтерес для тих, хто цікавиться історією мовознавства, а також питаннями лінгвістичної філософії, психолінгвістики, теоретичної граматики та інших філологічних галузей.

В. ПОНОМАРЕНКО